
JÓKAI IDŐSZERŰSÉGE

III. rész

ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA

TARTALMI ÖSSZEFOGLALÓ

Jókai Mór (1825–1904), nemzeti irodalmunk központi alakjának megítélése az irodalomtudományban indokolatlanul negatív. Jókai életművének lefokozása a tudományban jórészt előítéleteken nyugszik. Ez az előítéletes felfogás a tudomány területéről leszivárgott a közoktatásba. Jókai háttérbe szorult a Nemzeti alaptantervben, és az érettségi tételek közül is kimaradhat. A tanulmány célja ezen előítéletek cáfolása, bemutatva Jókai írásművészetének értékeit a következő témákban: 1. a romantika és a realizmus kérdése, 2. történelmi múltunk regényeiben és elbeszéléseiben, 3. retorikai műveltsége, 4. stílusművészete, 5. társadalomképe és általános megítélése.

ANNA ADAMIK JÁSZÓ: JÓKAI'S MODERNITY. PART II.

Mór Jókai (1825–1904), who is a central figure of Hungarian literature is gratuitously underestimated in literary science. The degradation of his lifework in literary science rests on prejudices. This kind of degradation of literary science gradually infiltrated public education. Jókai is relegated to the background in the National Curriculum, and can be omitted from the examination for GCE. The aim of this study is to refute the prejudice, describing the worth of his literary work in the following topics: 1. question romantics and realism, 2. Hungarian history in his romans and short stories, 3. rhetorical education, 4. as a master of style, 5. his image of society and generally received opinions of him.

Nagyon fáj Jókai lefokozása a Nemzeti Alaptantervben (Nat). Sért mint egyént, mert kizárják egyik kedves szerzőmet, sért mint közösségi embert, mert megfosztják a fiatalságot nemzeti múltunk nagy krónikásától. Előítéletek alapján. Az előítéletek pedig több helyről is származnak. Elsősorban „felsőbb körökből”, a „tudomány” fellegréből, aztán lassan-lassan leszivárogtak az „alsóbb körökbe”, a tanártársadalomba. Ezekkel az előítéletekkel szeretnék most leszámolni, abban a reményben, hogy talán meg lehet fordítani a közeledést.

Jókaival manapság nem sokan foglalkoznak az irodalomtörténeti berkekben. Igaz, az utóbbi évtizedben némiképp változott a helyzet, de ez a változás nem tükröződik sem a tantervben, sem az érettségi követelményekben.

A következő kérdéseket szeretném tárgyalni: 1. a romantika és a realizmus kérdése, 2. történelmi múltunk regényeiben és elbeszéléseiben, 3. retorikai műveltsége, 4. stílusművészete, 5. társadalomképe és általános megítélése.¹

4. STÍLUSMŰVÉSZETE

Egy újságíró azt írta nemrégiben, hogy Jókai zsonglőrökdi a nyelvvel. Ez így nem igaz. A zsonglőr magáért a bravúrért munkálkodik, Jókai nyelvi bravúrja mindig valamilyen gondolati célt szolgál, divatos szóval élve: funkcionális. Az más kérdés, hogy ura a nyelvnek, mint a zsonglőr munkaeszközének, mindent tud, kimeríthetetlen gazdagságú. Az alábbiakban ezt a gazdagságot kívánom bizonyítani, sok példával, mivel ezt másképpen nem lehet megtenni; ezért ebben a részben sok lesz az idézet. Főlegesnek tartom minden példánál ismételtetni a funkciót, azt, hogy mi a nyelvi megoldás célja. Mindig a jellemzés, a szemléltetés, az érzelmek felkeltése, a hangulatteremtés – ezt az olvasó úgyis el tudja dönteni. Ha pedig legjellemzőbb vonását kellene megragadni, azt mondanám, hogy prózájának zeneisége mindenekfelett, s zeneiségét elsősorban az alakzatok bravúros kezelése biztosítja.

Mikszáth írja: „A vaskalaposok, az akadémikus körök és a tanügyi bácsik ugyan még mindig báró Eötvös József és báró Kemény Zsigmond elsőse felett vitatkoztak, az „új csillag”-ot nem engedve velök egy sorba állítani, de hogy népszerűbb ezeknél, azt el kellett ismerniök. E népszerűség annyira nőtt-nőtt, kivált a „Kárpáthy Zoltán” után, mely a következő évben követte az „Egy magyar nábob”-ot a Pesti Napló tárcájában. Új ezer forintot hozva a szerzőnek, hogy a magasztalásoktól áradozó kritikák ellensúlyozására volt immár szükség. Különösen Gyulai Pál és Salamon Ferenc buzgólkodtak ebben, kik Jókai lélektani botlásait, történelmi, helyrajzi és természetrajzi megbízhatatlanságát, léhán fölépített meséit, jellemfestési fogyatékoságát állították élénk világitásba a közönség tapsaival szemben. Hiszen e kritikákban volt némi igazság, Jókai kétségtelenül lényeges hibákban szenvedett. De végre is hibátlan ló, hibátlan asszony és hibátlan regény nincs. Csak nem lett volna szabad feledni, hogy Jókainak e hibáival szemben olyan kiváló tulajdonai vannak, amelyekből egy is elég, hogy egy lángelmét ékesítsen, oly tulajdonai, melyek a világliteratúrát véve is ritkaságok egy írónál. E kritikusok igazat írtak, látták az erényeket és hibákat, de összeadni és kivonni nem tudtak vagy nem akartak. ...

¹ A tanulmány első része, mely az első két témát tárgyalja – a romantika és a realizmus, továbbá történelmi múltunk regényeiben és elbeszéléseiben – a Könyv és Nevelés 2015. évi második számában, a 72–88. oldalon olvasható. A tanulmány második része – mely Jókai retorikai műveltségét tárja föl – a folyóirat harmadik számában, a 43–62. oldalon található.

Főleg azt nem lett volna szabad feledniök a kritikusoknak, hogy egy dolgot kifogástalanul elmondani nem annyi, mint egy dologgal valakit elragadni, ha az nem kifogástalan is” (*Jókai Mór élete és kora*, I/199–200). Ne feledjük: Shakespeare is írt a cseh tengerről, az angolok mégsem vonják kétségbe zsenialitását.

„Léhán fölépített meséit” valóban sokat kritizálták, de nem vették észre különleges szerkesztési módjának az okát. Érdekes és elfogadható magyarázatot ad a Jókai-regények szokatlan szerkezetére Szajbély Mihály. Jókai újságokba író író volt, regényeit folytatásokban közölte. A folytatásos regényeknek – mint a mai tévésorozatoknak – van egy sajátos szerkesztési módjuk: lekerékített részekből állnak, azzal a céllal is, hogy az olvasó bármikor csatlakozhasson a történethez. Innen adódik az epizódokból, a láncszemekből álló, valójában mesterien egybefogott mesefüzér. (Szajbély: *Jókai Mór*. Kalligram, 2010, 148. kk.) Természetesen ez csak egy külső ok, a Jókai-regények felépítésének vannak egyéb, belső okai is. Fentebb a történelmi regények retorikai szerkesztését említettem (prológus, narráció, tétel, kifejtés, epilógus); érdemes volna ezt a szerkesztésmódot alaposabban megvizsgálni. Említik a Jókai-regények kapcsán az eposzok szerkesztésmódját, ez a megfigyelés is igaz. Az eposzokra jellemző, hogy szépen, körülményesen elbeszéli a szóban forgó szereplő múltját. Ez a technika Jókaira is jellemző, pl. a *Szép Mikhál* történetében felbukkan az új szereplő, Kalondai Bálint, s Jókai elmeséli életét, régebben viselt dolgait. Persze ezzel megakasztja a történet egyenes fonalát, ebből a szempontból lehet bírálni, de amit alkalmaz, ősi, eposzi technika. Azt is megfigyelhetjük, hogy a Jókai-regényekre is jellemző az eposzi totalitás. A lényeg az, hogy új regénytípust teremtett.

A 20. század második felének irodalomtörténészei közül talán Mezei József ír a legrokonszenvesebb hangnemben és a legigazabban *Jókai művészetéről* (ez tanulmányának címe): „Jókai művészete rejtélyes és rejtőzködő szépség, az egyszerű álöltözetében jelentkező technika. Irodalmi és emberi közvagyon, amiről alig van tudomásunk, nem érzékeljük, sőt emberi módon nem is becsüljük meg eléggé azt a gazdagságot, ami a miénk is, aminek élvezetében naponta részünk lehetne. [...] Jókai igaz művész volt, eredeti, elementáris tehetség, aki nem alkalmas sem a romantika, se más irodalmi irányzat illusztrálására, mert nem szorítható be egyetlen iskola és műhely falai közé sem, munkastílusa, eszközei egyedülállóak” (*Az élő Jókai*. Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, 1981, 13). (Ezt az eredetiséget magyarázza meg Szajbély Mihály Northrop Fry regényelmélete alapján – de ez egy másik tanulmány témája lehetne.)

A kortársak közül Arany János a *Szegény gazdagokról* írt kritikájában (1871) jellemezte leghívebben Jókai stílusát: „Prózában kétségtelen elsősége van Jókainak. Jobb műveit s azok sikerültebb helyeit olvasva, mintha újra tanulnók tőle a kedves anyai nyelvet, azt a valódit, melynek megragadó ereje nem kisebb természetes bájainál, a szemem szedett kifejezései éppoly határozottan mint festői plaszticitással testesítik és szabják meg a gondolatot. [...] Jókai előadási módja egészen eredeti, sajátos, melyet nehezen lehet utánozni. És mégis úgy tetszik, hogy valamint a nyelvben az élet s kivált a nép volt főmestere, úgy az elbeszélésben a népmesék modora ragadt meg leginkább lelkében, hogy ő éppoly ösztönszerűséggel sajátította

el azok szellemét, mint Petőfi a népdalokéit” – idézi Szörényi László, s ezt a megállapítást teszi: „A két titok tehát: nyelve és szerkesztésmódja.” Nyelvével kapcsolatban Jókai hatalmas szókincsét említi, szerkesztésmódja pedig népmeséké. Sőt a mítoszoké, mitikus-mesei szerkesztésmód. Most csak annyit tegyünk hozzá ehhez a megállapításhoz, hogy nem csak hatalmas szókincséről van szó. (Szörényi László: Mítosz és utópia Jókainál. In: *Multaddal valamit kezdeni*. Magvető, 1989, 138–139, ez a tanulmány jó áttekintést ad Jókai főbb műveiről, a magyartanárok olvastathatják is jobb tanítványaikkal.)

Érdeemes egy másik kortárs, egy népszerű tanár megállapítását is idézni: „Jókai hatásának és népszerűségének az esztetikaiakon kívül más okai is vannak. Tud hatni az újság, a változatosság ingerével” – írja Névy László (*Jókai Mór. Ötvenéves jubileumára*. Petőfi-Társaság, 1894, 38).

A továbbiakban csak arra van lehetőségünk, hogy felvillantsunk Jókai művészi eszközeiből néhányat, röviden írunk 1. szókincséről, 2. dialógusairól, 3. az elsődleges szóbeliség alkalmazásáról, 4. mondat szerkesztéséről, 5. stílus eszközeiről: a szóképek, de főleg az alakzatok alkalmazásáról.

4.1. Szókincse

Jókai valóban a legnagyobb szókincsű író, műveiben olvashatjuk a régies, a tájnyelvi, a rétegnyelvi szavakat; latin, orosz, török, cserkesz, francia, angol, német stb. szavakat témájától függően; arisztokraták és parasztok, ügyvédek és mesteremberek, szalonok és tolvajok, szélhámosok kifejezéseit, sőt nyelvújítási szavakat is elképesztő gazdagságban. Az idegen szavakkal kapcsolatban Fried István megjegyzi, hogy a 19. század embereit meglehetősen vegyesnyelvűség jellemezte, belekevertek beszédükbe latin, német, francia, angol szavakat, s ezt a nyelvi egyveleget Jókai tükrözte (vö. Fried István: Jókai és a világirodalom. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán szerk. *„Mester Jókai” A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*. Ráció Kiadó, 2005, 15, valamint Fábíán Pál: A XIX. század magyar nyelve és Jókai. *Az élő Jókai. Tanulmányok*. Népművelési Propaganda Iroda, 1981, 35–44). Mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy a régi Magyarországon az emberek többsége soknyelvű volt, a tanultak beszéltek latinul, németül, franciául, lengyelül. A latin elsősorban a jogászok nyelvében dominál, pl. a *Rab Ráby*ban, másutt kevésbé. Meglepően sok műveiben az angol szó, s ezen nem is kell csodálkoznunk: ismeretes az angol ipar, az angol parlamenti demokrácia tisztelete (Szeberényi Lajos 1849-ben megjelent *Politikai szónoklat-tanában* hosszasan ismerteti az angol parlament működését).

A mai tanügyi szakemberek, sőt a magyartanárok szerint ez a gazdag szókincs az akadálya Jókai olvasásának, „a sok latin szó” – jajgatnak. Érthetetlen ez az aggodás. Egyrészt van Jókai-szótár, utána lehet nézni egy-egy szónak: én magam sem tudtam, hogy az *arnót* az *albán* régi megnevezése volt, a szótár közölte, megjegyeztem. Másrészt a mai nyelvhasználat is eléggé vegyes, pl. egy szemétyűjtési szakértő a rádióban „*urbán* legendáról” beszélt, és *edukálni* kívánta az embereket; a bankoknak *kondícióik* vannak, nem feltételeik; a zacskón ez olvasható: *Powder Sugar* (ráadásul nagy kezdőbetűkkel). A diákok *randomra* töltik ki a tesztek, és *private chatelnek* a

facebookon. Harmadrészt a mai tudományos szaknyelv tele van idegen szavakkal, tanárok-tanulók valóban panaszkodnak, hogy nem értik a kijelölt tanulmányokat. Akkor miről beszélünk? Egyébként Jókainak és a többi 19. századi regényírónak-költőnek a kiiktatása a középiskolai tantervből a magyartanárok műveltségére és szókincsére is vissza fog hatni.

Sok eredeti, szemléletes és hangulatos szavának jelentését ki lehet következtetni a szövegösszefüggésből:

A nap úgy rémkedett a sűrű égből reggeltől estig, mint egy rézkondér feneke (*Ahol a pénz nem isten*, 12); S ezt nem adja a mostoha [természet] ingyen: ezt ki kell tőle dacolni (uo. 78).

A romok megmászása közben találtak itt-amott a törmelék halmokon, a sűrű csalánbozót közül kivirító veresparéj kórókat, amik embermagasnyira felnyurgulnak (*A lélekidomár* I/142). ...a medve a lövések után megfordult, s annak a meredélynek iramodott, mely a várromtól *csapinósan* hanyatlik alá a völgybe (uo. 144).

S aztán a szomjúságtól epedőnek ahogy a sivatag homokja nem ad egy ital vizet enyhíteni: úgy nem ad a tenger végtelen pusztája, pedig *csupádon-csupa* víz az egész (*Minden poklokon keresztül*, 85, ezt az ikerszót kedvelhette, többször is leírta).

Kicsinnyel vagy magasabb nálamnál. Minden ruhám rád fog illeni. S ez nagyon jó *bugyola* lesz neked (*Egy játékos, aki nyer*, 169).

Hanem szó, ami szó, nagyon megszépültél te, amióta idefenn vagy; csak hiába, ki tudják *fainítani* a leányt ezen a Pesten (*Politikai divatok* I/178).

– Tudja mennykő! – felelt Richárd. – Olyan *grófhatnám* emberek! (*A köszívű ember fiai* I/75)

[Tonuzoba] feleségével együtt elevenen *elsíroltatott*. (*A kiskirályok* I/16)
...dühös bömbölés, sebesen rázott kolompok *kalatyolása* s amellet egy növekedő robaj hangzik... (uo. 26)

Az elválthatlan kortesvezér... mikor *kikepickelődött* a szárazra, szemeszája tele volt izsappal, a haja meg békalencsével... (uo. 133)

Aztán van két nagy templom, az egyiknek a tornyán körülfutó erkély, amelyről a toronyőr hirdeti a világ négy részének az idők mennyiségét; a másiknak a tornyán van még négy kisebb *toronymalac*. (*A kiskirályok* I/30)

Nem okolok senkit: saját *emberismeretlenségem* okozta ezt. (*Párbaj istennel és más elbeszélések* 261)

Konstantinápolyban a szultán minden szakácsát és étekgóját *megselyemzsinórozta*... (*Párbaj istennel és más elbeszélések* 58)

Olykor maga megadja egy szokatlan szó jelentését:

„...a balettban ő is a színpadnak szegezte a kukucskáját (Gucker)...” (*Egy játékos, aki nyer*, 64, ez nyelvújítási szó volt, nem honosodott meg). Használta a *kigyóút* leleményt a *szerpentin* helyett, de ez sem lett mai szókincsünk része, pl. a branyiszközi *kigyóút* (*A történelmi tarokkparti* 89).

Ha témája megkívánja, angol szavakat használ: A lord kezét csókolt és eltávozott. Azután tíz hónapig másról volt szó. Lóversenyek, olasz opera, Heenan, a boxer, a nagy Exhibition, parlamenti viták és meetingek kitöltötték az időközt.” (*Milyenek a nők?* 168) Többször is ír *table moving*ről asztaltáncolatás helyett, miért ne értenénk? A *Politikai divatok* egyik fejezetcíme: „*A table moving korszak*” (II/148). Sok angol szó van a cirkuszi világot idéző *Magnétában*.

Éljen a kis vadmacska! *For ever!* (*A kiskirályok* I/224)

Annak a beszéde után hajlandó volt azt hinni [Vavel Lajos], hogy Magyarországon kétféle zsványok vannak: regényes, demokrata hajlamúak, mint voltak a *highwaymanek*, – és rablólovagok, minők voltak a Doone-ok Angliában (*Névtelen vár* I/168).

Latin szavakat akkor használ leginkább, ha ügyvédek, közéleti embereket, tisztségviselőket beszéltet. A latin szavak nagy részét meg lehet érteni az angol szavak segítségével, ti. az angolban sok a latin jövevényszó. (Ezen feltevésemet nemrégiben a gyakorlat igazolta. A „Kérem a következőt!” tévés vetélkedőben a *klasszikus* szó eredetét firtatták, a szokásos feleletválasztós módon: osztály vagy iskola. A versenyző eltalálta az osztály jelentést, mégpedig – saját indoklása szerint – az angol *class* alapján, nem a latin ismeretében.)

Az angol *vehicle* 'jármű' szót mindenki ismeri, akkor nem probléma a *vehiculum*: Mi ketten a Padronéval rögtön összeállítottuk a furfangos *vehiculumot* (*Ahol a pénz nem isten*, 62). Ismerős a *remedy* 'gyógyítás, gyógyszer', akkor értjük a következő mondatot: Meglesz annak a *remediuma* (uo. 146).

Regényi és elbeszélései kincsesbányái a nyelvi játékoknak. Tréfás latinositott magyar szavakat is alkotott: „Nem azért hívatlak, mintha meg akarnálak dicsérni – kezdé Decebál a *pirongatoriumot*. – Tegnap ugyan helytelenül viselted magad. (*A kiskirályok* II/147, olyan tréfás szóalkotás, mint a *pipatórium*, *szilvórium*.) Kedveli a szójátékokat és a tréfás mondásokat, nyelvtörőket: „Nem is volt rá legkisebb *kilátás* sem, hogy innen valami *kilátás* legyen.” (*A kiskirályok* I/10) *Tarka csikó tarka, kacskaringósan felkutyorodott farka* (*Párbaj istennel...* 190) Gyakran alkalmaz áltautológiát: „S azzal közibe cserdített az ötös fogatnak. A kemény szájú bucefalusok [paripák] egyszerre szügyeikbe vágták fejüket, s úgy elragadták a szekeret, hogy csak úgy csörömpölt. Nem volt azoknak *homok a homok*. (*A kiskirályok* II/74) „Nem érti azt kend: *a kocsmá csak kocsmá*.” (*A történelmi tarokkparti* 37) A tautológia egy szónak felesleges megismétlése. Előfordul azonban, hogy a megismételt szónak más a jelentése, ez az áltautológia, pl. nem volt akadály a homok.

4.2. Dialógusai

„Mestere a stílusnak, szinte teremtője egy olyan nyelvnek, mely a népiesből fakadva és megtisztulva éppen oly tökéletes a hortobágyi gulyások ajkán, mint a budai minisztertanácsokban” – írja Mikszáth (II/57). „Nála a beszéd mindig a lélek

leghívebb tolmácsa; szóáradatot, mesterkéeltséget nem ismer. Innen van, hogy dialógusai mindig könnyen, elevenen, drámai gyorsasággal, jellemzetesen folynak, s nagy mértékben teszik élvezetessé az olvasást” (Névy László: *Jókai Mór. Ötvenéves jubileumára*. Petőfi-Társaság, 1894, 16–17). A „jellemzetes” szót ma nem használjuk, de kifejező: a dialógus jellemzi a szereplőket. Számtalan példát idézhetnénk, most csak olyat említek, mely engem is meglepett, „félvilági” vagy szlenges jellegük miatt.

De már ennél a szónál Vajdár homloka úgy izzadt, mint a fűtött ház ablaka.

– De hisz azt lehetetlen, hogy észre ne vegye valaki.

– Csak te légy nyugodtan, *kis kutyám*. Tanuld meg azt, hogy az optikusoknál vannak olyan szemüvegek, amiket ha valakinek feltesznek, hát nem lát rajta semmit. S aztán minden ember szemére való szemüvegek vannak ottan, amik arra valók, hogy ne lásson (*Egy az isten* II/226).

A kapitányomnak is volt egy ilyen hölgye, aki pedig sem húga, sem leánya, sem öreganyja nem volt neki, de mindamellett felesége sem volt. Ez együtt lovagolt vele, hosszú selyemruhában, nagy tollas baréttal a fején, mikor a kapitány néha meglátogatta ütegünket. *Csinos darab bőr volt (Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* 233).

4.3. Az elsődleges szóbeliség felidézése

Egy kiváló amerikai retorikus és kommunikációkutató, Walter Ong elméletéről van szó. Az ő terminusai az *elsődleges és a másodlagos szóbeliség* (magyarul olvasható *Szóbeliség és írásbeliség* című műve Kozák Dániel kitűnő fordításában, AKTI–Gondolat, 2010). Elsődlegesnek nevezi a könyvnyomtatás előtti kultúrák gondolkodását és nyelvezetét, jellemzői: inkább mellérendelő, mint alárendelő; inkább halmozó, mint elemző; redundáns, avagy „bőséges”; konzervatív, avagy tradicionális; az emberi életvilághoz közelálló; versengő hangnem jellemzi; inkább empatikus és közvetlen, mint objektív és távolságtartó; homeosztatikus (egyensúlyt teremtő); inkább szituációfüggő, mint elvont. (A másodlagos szóbeliség a mai médiakultúra szóbelisége.)

Az elsődleges szóbeliséget tökéletesen tükrözi a dajka beszéde az *Erdély aranykorá*-ból, csak egy kis részletet idézünk belőle. Az előzmény a következő: a fiatal szolgáló kérdezi a dajkát a fogságban lévő Apafyról: „sohasem fogjuk mi már látni nagyurunkat?”

– Hja, annak az isten a tudója! – sóhajta föl a vén dajka. – Mikor szabadul ki, szegény, fogságából? Héj, de jól éreztem én ezt a dolgot előre, de meg is mondtam, de nem is hallgatott rám senki: Mikoriban az istenben boldogult fejedelem, György úr, nem érve be a maga országával, kiment lengyel királyságot keresni a szép feles magyar nemességgel, akkor ment el Mihály úr is vele. Hogy elmarasztottam, a nagyasszonyom is, mert csak fiatal házások voltak még, magának sem nagy kedve volt hozzá a jó úrnak, mert inkább

szeretett itthon ülni, könyveket olvasni, malmokat építeni, fákat oltogatni, de a becsület kívánta, hogy elmenjen. Én csak arra kértem, hogy legalább Bandi fiamat is vigye el magával. Jól is adta az isten, hogy az is vele ment, mert anélkül tán soha hírért sem hallottuk volna nagyuramnak. Mert a fejedelem úr, aholott meglátta, hogy a nagy marhasokaságú tatárt ellene hozzák, ő maga elszaladt haza, s a szép vitézlő rendeket mind ott rabolta el a pogány tatár, s elvitte keserves rabságba Tatárországba. A fiamat, Bandit, aztán, hogy hasznát nem vehették, mert a dereka megroppant, nagy kértére hazabocsátották, ő hozta hírért, hogy Mihály úr ott sínlődik a szomorú fogságban, s minthogy a tatárok észrevették, hogy a többi fogoly által milyen nagy becsületben tartatik, azt hitték, valami herceg, s oly iszonytató váltságdíjt szabtak érte, amennyit minden jószága, ha pénzzé tevődnék, sem ér... Stb.

Jókai fantasztikus megfigyelő volt. Semmi nem kerülte el figyelmét: tájak, erdők-mezők, állatok, ásványok; városok, falvak, épületek, utak; népek, szokások, viseletek; az emberek beszéde; nyelvstratégiai küzdelem a magyar nyelv státusáért; stb. Szociolingvisztikai tanulmányokat lehetne írni művei alapján. (Hajdani, szociolingvisztikai előadásaimon sokat idéztem Jókaiából.)

4.4. Mondatszerkesztése

„Jókai a *fülével* írt, az ő nyelvezete muzsika, de csak a magyar idiómákban hangzik ki, mint a villanyáram nem megy keresztül a selymen és az üvegen, nyelvének zengzetessége nem vihető át idegen nyelvekbe” (Mikszáth: *Jókai Mór élete és kora* II/150). Nyelvének ritmusát gyakran az egyenlő hosszúságú tagmondatok adják (ezek alakzatok, ezért később mutatjuk be őket).

Gyakran alkalmazza a Cicero által megállapított „növekvő tagok” elvét. Ez azt jelenti, hogy a felsorolásban, a fokozásban egyre hosszabb szavakat szerepeltet, ezzel ér el zenei hatást (a zeneművek is kitarított hanggal záródnak le).

„...és minden mozdulatuk oly *kedves*, oly *eleven*, oly *szeretetreméltó*” (*Erdély aranykora* 14, a kis szarvasborjakról van szó).

Egyszer az a divat, hogy hősök, nagy szónokok arcképeit hordják *melltükben*, *inggombokon*, *karpereceken*, *pálcafogantyúkon*; másik évben aztán jön egy *táncosnő*, egy *énekesnő*, egy *lovarművésznő*, s annak az arcképe kerül a melltükre, az inggombokra (*Politikai divatok* II/108, az egész fejezet ironikus).

Mondatszerkesztésére a romantikus tiráda jellemző – Zolnai Béla megállapítása szerint: Körmondat és tiráda. (A klasszikus és romantikus stílus kérdéséhez.) In: *Nyelv és stílus. Tanulmányok*, Gondolat, 1973 (eredetileg: Minerva, 1929). Zolnai ebben a tanulmányában a klasszikus körmondat, a barokk mondatszövevény és a romantikus tiráda jellemzőit tárgyalja (megállapításai ebből a tanulmányából kerültek át a tankönyvekbe, magam is így tanítottam Szende Aladár gimnáziumi tankönyve alapján). Ezt írja Zolnai:

„A *tiráda*-műszó, amellyel a „nyitott” szerkezetű „végtelenbe mutató” mondatkomplexumot megjelölhetjük, nem azonos természetesen a *tirade* szónak azzal a jelentésével, amit Corneille drámai szónoklatainak megjelölésére használnak. Itt nem az okoskodó, egyik asszociációt a másik argumentumba öltő dikcióról van szó, hanem a mellérendelés szabadabb fajtájáról: a *romantikus* tirádáról.

Ez a romantikus tiráda nem okvetlenül rakoncátlan, ditirambikus lendületű. De az alárendelő szövevényesség helyett túlteng benne a mellérendelő jelleg, ami a körmondat körülményes hömpölygésének gyors menetet ad és egyenes célratorést biztosít” (i. m. 167).

„A mellérendelések hosszú sora önkéntelenül is a *crescendo* érzetét szuggerálja az olvasóba, és a mondat végén megcsattan a *fortissimo*, amely csak akusztikai lezárása a mondatoknak, mert utána még mindig lehetne folytatni a sorozatot...”

A magyar irodalomban Jókai stílusára a legjellemzőbb a romantikus tiráda. Írói modora erre predestinálta őt, oly erős szubjektivitással vesz részt az elmesélt témában: ha a körmondat az okoskodás formája, a tiráda a líraiságé. A tiráda végighúzódik Jókai regényein, hol mint apró parázsláng, hol mint lobogó szalmatűz. Tirádáinak palántája már az egyszerű mondatokban észrevehető, amelyekben mondatrészeket dobál egymásra:

Mi volt Aszályi Csollánnénál? Lótó-futó mindenés, titkár. A színészekre nézve pedig kritikus, ingyenjegy, potyacimbora. (És mégis mozog a föld, 1925, II, 188) [...]

És ez a minden erőszakkal elnyomott, minden ravaszszággal elaltatott, ízekre tépett, provinciákra szagatott, osztályokra elkülönített s minden darabjában egymás ellenségévé tett nép, feje fölött a Vatikánnal, lába alatt a kamarillával, oldalában az idegenek szuronyaival, kezein, lábain az európai szentszövetség láncáival, elkábítva a babonától, elszoktatva az erélytől, megfosztva nagyságától, kitörülve a históriából, ez a nép még arra gondol, hogy újra föltámadjon s megkötözve, elaltatva, eltemetve, emelgeti maga fölött a koporsófedelelet s a koporsó födelére rakott egész világrész sírhalmát, s e sírhalom fölött „requiem aeternam”-ot éneklő egyes, kettős és hármas koronák egész kórusát! (uo. 125)

Eddig Zolnai példái. Az első, rövidebb példában is észrevehetjük a növekvő tagok cicerói elvét. Nézzünk meg egy másik példát a felsoroló, mellérendeléses szerkesztésre:

„Petőfi nem úgy írta a verseket, mint más halandó ember fia, aki elvárja, hogy előbb felszólítsák a szerkesztők, hogy írjon verset, azután kihirdetteti a hírlapokban, hogy írni fog; azután előfizetési íveket bocsát szét arra, amit írni fog, azután kihirdeti, hogy a munka már sajtó alatt van; azután gondolkodik rajta, hogy mit írjon, azután nem talál semmi tárgyat, amiről írjon; azután ír arról, hogy milyen világ ez a világ, amiben semmiről sem lehet írni, azután ír

semmiről igen sokat, azután hanyatt vágja magát és megpihen... Petőfi eltűnt időszakonként Szalkszentmártonra vagy Dunavecseré, s pár hét múlva megint előjött és hozott magával egy-egy kötet verset. És annak a kötet versnek egy-egy strófája is többet ért, mint némely szépirodalmi lap egész évfolyama – a színi referádákat és napi híreket is beleértve, amik mai világban legbecsesebb költemények” [Petőfi Sándorról – Levelezés (1847–1852), 7–8].

Iróniával kombinálva:

Nálunk mások megfordítva kezdik; előbb építenek egy ötemeletes gyárat, azután szereznek bele gépeket, akkor elindulnak összeszedni külföldről azokat a munkásokat, akik a legdrágábbak, legkorhelyebbek, legengedetlenebbek; mikor ez együtt van, akkor szereznek egy igazgatót, aki nagyon sok dologhoz ért, csak ahhoz az egyhez nem, amit az a gyár készíteni akar; s mikor aztán minden teljes folyamatban van, az iparcikk erősen készül, akkor néznek szét, hogy hol kaphatnának a számára piacot és vevőt; a mikor aztán megy pompásan minden, mint a parancsolat, akkor „kezdenek el” számítani, hogy mennyivel is kerül többre nekik maguknak a produkált iparcikk, mint amennyiért el tudják árusítani (Egy az isten II/208).

Egyik-másik elbeszélése költemény prózában: *Márce Zára, Az Egyiptusi rózsza, A fehér angyal*. Hasonlóképpen „költemények prózában” tájleírásai, egyes lírai betétei. Ő maga sokszor úgy beszél magáról, mint költőről: „Meggzűntem költő lenni!” – írja egy öregkori visszaemlékezésében, arra utalva, hogy a forradalmi időkben két éven át nem írt szépirodalmat. A *Politikai divatok* előszavában arról ír, hogy ő nem historikus, hanem költő.

Azon elgondolkozhatunk, hogy ez a mellérendelések, felsorolásos mondat szerkesztés nem romantikus tiráda, hanem az elsődleges szóbeliség technikája-e? Nincsen ellentmondás, hiszen a romantika fedezi fel az elementáris népiességet, a romantikus tiráda tükrözheti az elsődleges szóbeliség halmozó mondatfűzését. Azon is elgondolkozhatunk, hogy a romantikus tirádát lehet-e általánosítani. Nyilvánvalóan nem, mert Jókai stílusát nemcsak ez jellemzi, vannak pergő párbeszédei, szaggatott, rövid mondatai, elképesztően változatos.

4.5. Stílusesszközök: szóképek és alakzatok

„A szóképek valamely szónak (*verbum*) vagy kifejezésnek (*sermo*) saját jelentéséből egy másikba való művészi átvitele” – írja Quintilianus (*Szónoklattan* 8,6,1). Az eredeti görög terminus, a *troposz* jelentése ’fordulat’, jelentésátvitelről, névátvitelről van szó. A latin terminus *tropus*, magyarosan *tropus*. Az eredeti terminus fejezi ki a lényegét. Igaz, hogy a tropus funkciója a szemléletesség, erre helyezi a hangsúlyt a magyar terminus, de nem ez a lényeg. Négy alapszóképek vagy mestertrópus van: metafora, metonímia, szinekdoché, ironia; ezekből származik a többi (kivéve a ritka metalépsziszt, az külön kategória). A tropus elnevezés Cicerótól származik. Az alakzat latin neve *figura*, az elnevezés és a meghatározás Quintilianustól származik: az alakzat a szövegnek

valamely műfogással megújított formája. Az alakzat esetében nincsen jelentésátvitel, nincsen „fordulat”, a szokásostól eltérő módon szerkesztjük meg mondanivalónkat. Két nagy csoport van: gondolatalakzat és szóalakzat, ezeken belül igen sok fajta, több száz is lehet. Funkciójuk az élénkítés. Az alábbiakban néhány példát adok Jókai műveiből.

Szóképek (trópusok)

Metafora: *Távolléted egy örökkévalóság, jelenléted egy rövid perc nekem (Erdély aranykora 257). Az ebéd pompás volt, vidám beszéddel fűszerezett (Politikai divatok I/55).*

Szinesztézia: ... a hadastyán úgy viselkedett iránta, mint akit először lát magánál, udvariasan, de hidegen, és e *hidegség* is oly *epesárga* volt (*Politikai divatok I/141*).

Antonomászia: Hej Dabajkó! Hol van az a *harminc két levelű szentírás*? / Dabajkó uram előhozta a kártyacsomagokat, s letette a kis asztalra (*A kiskirályok I/56*).

Megszemélyesítés (metaforából származó szóképek). A leírások unalmasak, ha nem mozgalmassak. Mozgalmassá, elevenné, jelenlévővé a megszemélyesítések teszik őket. Jókai nagy mestere volt a tájleírásoknak, regényei tele vannak lenyűgöző részletekkel, bármelyikből idézhetünk. Álljon itt az Al-Duna egy részlete *Az arany emberből* (I/25):

Csakhogy ennek a tónak nincsen tükre; az szüntelen hullámszik, s a legkeményebb télben sem fagy be soha.

Ennek a tónak a feneké tele van sziklával; némelyik szikla egészen *el van rejtőzve* a víz alá, másik több ölnyire *emeli ki* idomtalan torzalakját, s *igyekezik megérdemelni* jó vagy rossz nevét a ferdeségével.

Ott *néz farkasszemet egymással* a Golubacska mare és mika vadgalamb lakta odúival; ott *nyúlik ki előrehajolva* a fenyegető Rasbojnik; a Horan Mare csak a *fejét emeli ki*, a két vállán ázuhan a hullám; hanem a Piatra Klimyere egészen *visszafordulni kényszeríti* a nekirohanó árt, s egy csoport meg nem nevezett szirt *árulja el magát szerteszéjjel* a csillámló víz által, mely rajta megtörik.

Ez a legveszélyesebb hely a világ minden hajósára nézve.

Metonímia: Sok vendég lesz. Sok vidám újmódi ember; kell oda egy *vén paróka* is, akin nevensenek a többiek... (*Politikai divatok I/141*).

Szinekdoché: S asszonyok körül nem kevésbé volt hódításra kész, mint a csatátér. Három éve óta, hogy a császári királyi hadseregnél szolgál, sok mindenféle kis és nagy városban feküdt s mindenütt *könnyező szemeket* hagyott maga után hátra (*Névtelen vár I/173*).

Metalépszisz: „nem útleírás ez, újabb divat szerint: vasúti kutyafuttában feljegyzett *szaladó tornyok, repülő városok emléke*” (*More patrio. Regényes kóborlások*, idézi Szajbély 171). A metalépsziszt Homérosz következő sorára vezetik vissza: „Onnan előre haladt a hajó a *sebes szigetek* közt (*Odüsszeia* 15, 299). A hajó mozog sebesen, nem a szigetek. Az átvitel a következő: a hajó mozgásának jellemzőjét átvisszük a

szigetekre. Az időviszony a következő: előbb a hajó mozgását érzékeljük, azután tűnik úgy, mintha a szigetek mozognának visszafelé. A metalépszisz előzmény-következmény-viszony felcserélésén alapuló szókép, sosem egyetlen szó, nagyon ritka. (Nem ok-okozati metonímia, ezzel keverik.) Jókai még ezt is ismerte.

Alakzatok (figurák)

Gondolatalakzatok

Rövidség (latin: *brevitas*), többnyire a regények prologusa, tömör jellemzés, tele alakzatokkal, szinte költemény prózában. Ilyen pl. a *Hétköznapiok*, A *lélekidomár*, az *Ahol a pénz nem isten* bevezetése. Az efféle bevezetéseknek érvelő funkciójuk van: olyanok, mint a deduktív érvelés nagy premisszája, kiinduló igazsága. Ami utána következik, a részletezés, a példák sora, a regény maga. Ez a szerkesztésmód is megmagyarázza a Jókai-regények állítólagos „lazaságát”. Tudtommal erről még nem írt a szakirodalom. (Az a tény is valószínű, amiről Szajbély Mihály ír: a folytatások elhúzódhatnak, olykor több hónapig, s emiatt az olvasó elfelejthet részleteket: ezért időnként össze kell foglalni számára az eseményeket. Ez az egyszerű praktikus ok is szükségessé teszi a rövid összefoglalásokat, amelyeket Jókai zseniálisan, gondolat-alakzatként oldott meg; vö. a fentebb idézett helyel a szerkezetről.)

És mégis mozog a föld (Előszó)

Eppur si muove!

Mikor Galilei ezt az emlékezetes mondást tevő, megdobbantá lábával földet; éppen csak ezt a kis darabját a földnek felejté el megrúgni, ami itt a Kárpátoktól a Dunáig kikerekítve fekszik; az egész föld mozdult, hanem ez az egy darab állva maradt.

Körülötte minden oldalon a nálánál boldogabb országok előre, a boldogtalanabbak hátrafelé, de valamire mindnyájan csak haladtak; egyedül Magyarország állt egy helyben, és az volt a virtus, az volt az állambölcsesség, az volt a tudomány, hogy helyéből ki ne mozduljon.

Életföltétele volt a vis inertiae; a tétlenség ereje: „Aki jól alszik, annak jó lelkiismerete van, akinek jó lelkiismerete van, az jó ember: tehát ki jól alszik, az jó ember.”

Azután akadtak nyughatatlan emberek, akik azt gondolták, hogy ez a mély álmom mégis nagyon közel rokon a halálhoz, s megkísérték a fölébredést.

Egy ilyen nyughatatlan embernek a történetét írom le, aki meg akarta próbálni, hogyan lehetne az álló földet mozdulásra bírni. E küzdelemben ő maga összetört, semmivé lett, de mégsem tett le a hitről, hogy „eppur si muove!”

Tisztesség adassék *emlékezetének!*

Idézzünk egy példát a *brevitasra* A *kőszívű ember fiaiból* (I/206). Edit kalandos úton jut el Baradlaynéhoz, majd a két nő kalandos úton jut el Richárdhoz. Mindez

hosszú fejezet a regényben. Baradlayné azonban tömören közli a lényegét Richárdal:

– Nézd, itt van egy fiatal leány, apácanövendék. Ez meghallja, mint beszélnek előtte titokban, hogyan akarják elveszteni kedvesét. Ravaszul, sátáni terv szerint. Akár tesz, akár nem tesz. Ha tesz, a vesztőhelyen, ha nem tesz, orgyilokkal. Már ki van adva ellene egyik részről a parancsolat, hogy elfogják, másik részről már töltve ellene az orgyilkos fegyvere. És a fiatal leány nem gondolkozik, mit tegyen. Nem sír, nem esik kétségbe. Vígsgát tettet, megszökik öreitől, éjfélben; éj közepén nekifut a sötét éjszakának; fekete, koromsötét éjben végigfutja a város kísérteties utcáit, hogy feltalálja kedvesének anyját, hogy annak lábaihoz vesse magát, és így szóljon hozzá: „Asszony! Fiadat meg akarják ölni, rettenetes, gyalázatos halállal! Siess! Keresd fel! Válassz számára *valami szebb halált!*”

Helyesbítés (latin: *correctio*)

Lebée László elővette minden ékesen szólását, *helyesebben mondva, minden szitkozódási tehetségét*, hogy a székely harcosokat jobb erkölcsökre bírja (*Minden poklokon keresztül*, 13).

De ismét jött egy új alak. *Ez már nem jött, de bebukott*. Alig lehetett ráismerni; ez a talleyrand-i finomságú államkancellári referens, ki egész contentiájából ki van zavarva. (*A kőszívű ember fiai* I/151)

Sejtetés (latin: *suspiciatio*), Jókai gyakran alkalmazza:

Negrotin az ölelkező mátkapárra nézett. *Valami sajnálatforma támadt érzéseiben*. (*A mi lengyelünk* I, 125, Angyalossy Natália és Lippay Tihamér házasságáról van szó, ami később rosszra fordul.)

Mentegetőzés

A sütőnek egy akkora kenyeret ajándékoztak a lakomához, hogy két ember cepelte saroglyán. Micsoda kenyér volt! *Szeretnék olyan poéta lenni, aki a komáromi kenyeret le tudja írni. De hát ahhoz hiányoznak a szavak, a fogalmak, a kifejezések. A ragyogó héját, a duzzadó gyűrűkáját még tán lehet; de hát az a foszlós bele, ami érthetővé teszi, hogy miért imádkozunk mi a mindennapi kenyérért*” (*A mi lengyelünk* I, 161)

Közbeszúrás (görög: *parenthesisz*)

Jókai gyakran használ közbevetett – olykor ironikus vagy humoros – megjegyzéseket:

A város népe még jócskán alszik. (*Szilveszter-éj után soká szokott reggeledni*.) A boltok sincsenek még nyitva. (*A lócsei fehér asszony* I/52)

Akinek még egy 1849-iki magyar hírlap akad a kezébe (*kevés volt, s ami volt, megsemmisítették*), az fog egy rövid tudósítást találni abban, mely jelenti, hogy

június 20-án reggel 10 és 12 óra között nagyszerű napudvar volt látható az égen.
(*A kőszívű ember fiai* II/175)

De legalább ne szidja az Istenét meg a szentét annak, akire haragszik.

Hiszen ha az apját-anyját szidom, azt föl se veszi a pernahajder; ha a lelkét szidom, az nincs neki, de szentje van, aztán nem törik bele semmi porcikája. Az ebadtának, kutyateremtettének.

(*Utoljára még kiderül, hogy a magyarnak a káromkodás afféle biztonsági szellemű, melyen keresztül a felforrt indulat elrepül. Lesz belőle nemzeti virtus.*) (*A mi lengyelünk I*, 53)

Elfordulás (görög: *apostrophé*)

Az eredeti címzett helyett váratlanul egy másik címzett megszólítása, például a szónok a bírák helyett váratlanul a hallgatóságához vagy ellenfeléhez fordul. A *Fekete gyémántok* II. kötetének eleje apostrophé, a szerző Berend Ivánhoz beszél. Jókai az alábbi példában az olvasóhoz fordul (ez egyben parentheseszis, sőt felvillan benne a Jókaira oly jellemző irónia):

Mikor aztán egyet kopogtak a szomszéd cellából a falon, az volt az „A”; mikor kettőt hirtelen egymás után, az volt a „B”; a három koppantás a „C”, és így tovább az egész alfabet.

(*Megbocsáss, türelmes olvasóm, hogy ennyi ábécére tanítalak, ebből a „nagy” iskolából.*)

Ez a táviratozás feltartózhatatlan volt, körüljárta az egész épületet. (*A kőszívű ember fiai* II/220)

Költői/retorikai kérdés (latin: *interrogatio*)

Ez az ember meg akarta azt tudni. (Tatrangi Dávid)

Honnan jön a monszun, és hol támadnak a passzátok szelei? Meddig mennek, hol pihennek el? Hol a számum izzó bölcsője? Honnan szabadul ki az adriai bóra? Mint támad a misztrál? Mi költi fel tavasszal a jégmezőket felolvasztó havasi főnt, miért zúdul fel a nyári havas fergeteget hordó székelny nemere? (*A jövő század regénye*, III/89)

A költői kérdésnek több változata van. Előfordul, hogy a szerző maga megadja a választ, ezt a gondolatalakzatot nevezzük *áldialógus*nak (latin: *subiectio*):

Jenőt is betolták az általa jól ismert terembe.

De mit látott most e helyen?

Az asztal előtt állt két hölgy, akiknek ragyogó arcában alig mert ráismerni Antoinette asszonyra és Alfonsine-ra.

És mit csinált ez a két hölgy?

Antoinette asszony szalagcsillagokat kötött fehér selyemből, s Alfonsine azokat tűzdelé a néphősök keblére, kalapjaira... (*A kőszívű ember fiai* I/159)

Előfordul, hogy a kérdés vagy a kérdéssor belső vívódás, töprengés érzetét kelti, ez a *kétkedés* (latin: *dubitatio*):

Jenő végighallgatá e feleleteket aggodalma kérdéseire.

„Mit hoz a holnap?”

Talán győz a fölkelés?

Hátha leveretik?

Talán rohammal veszik be az utcájukat? Harcolni fognak, kapu alatt, erkélyekből, ablakokból? Stb., stb. (*A köszívű ember fiai* I/220)

A negyedik kérdésfajta a *tanakodás* (latin: *communicatio*). Olyan kérdéssorozat, amellyel az író látszólag bevonja közönségét a közös álláspont kialakításába, miközben tanácstalansága látszólagos, mögötte nagyon is kiforrott vélemény és meggyőzőési szándék rejlik:

Megnehezült az Isten keze fölöttünk.

Egyik csapást még el se sirattuk, már jön a másik.

Mi lesz belőlünk, mi lesz a világból, ha ez sokáig így tart? Ítéletnapját várjuk-e eljövendőnek? Hová forduljunk, ha Isten is ellenünk? Kinél keressünk oltalmat, kinél vigasztalást, ha már az égben sem találjuk azt? Uram, uram! El akarod-e veszíteni a te népedet!!! (*Életemből* II/17, *A szegedi vésznapok*)

Hasonlat (görög: parabolé, latin: *similitudo*)

Nagyon fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a hasonlat alakzat, és nem szókép. A kettő közti különbség az, hogy a szóképben jelentésfordulat van (ezért *trópus*, azaz 'fordulat' az eredeti terminusa; az alakzatban nincs jelentésfordulat, így a hasonlatban sem. Különbség az is, hogy a hasonlatnak van grammatikai kifejezőeszköze (hasonlító utalószó és kötőszó, rag, névutó), a trópusnak nincs, ezért a trópus tömör, lényegében azonosítás. Van közöttük közös vonás: mindkettő az összehasonlítás gondolati műveletén alapul, de sok egyéb stíluseszköz alapul még összehasonlításra. Közös még a szemléletesség, de nyelvi kép is sok van, ez is más, keresztező kategória. Sajnos a tanterv és a tankönyvek szóképnek veszik a hasonlatot; ez teljesen érthetetlen, mert a retorika és a stilisztika mindig elkülönítette a kettőt. Az alábbiakban először egy anaforával (előismétléssel) kombinált hasonlatfűzért idézek Jókaitól:

Dona Palomba úgy hasonlított névtársához, a galambhoz! *Olyan fehér, mint a galamb, olyan szelíd, mint a galamb, olyan félnék, mint a galamb* (*Magnéta és más elbeszélések* 113, jó példa arra is, hogy az összehasonlításnak más-más tulajdonság lehet az alapja).

Küküllő-vár négy saroktornyának bádofüdelein még ragyogott az alkony aranyvörös színe, *s körös-körül a láthatár mintha egy hamvas lilaszín árnyéktól lenne már körítve*, melynek szürke homályából ezüstös berkekként tűntek elő a távoli erdők zúzmarás fái (*A kétszarvú ember és más elbeszélések* 195).

Azok már csak Szalmás uramra vártak, hogy nekiüljenek a lakomának; ezt Szalmás uram jól tudva, bánta is, akárhogy megy végbe a kastélyban a parádé, *sietett, mint rák az iszapba*, saját elementumába (*A köszívű ember fiai* I/134).

Anonymus úgy fordította a fejét a duzzogó menyecske felé, *mint mikor a görény a gyöngytyúkra sandít*; aztán egyet köszörült a torkán, ezzel adott választ, s igyekezett kifelé az ajtón. (A kiskirályok I/270)

Jellemrajz (görög: *ethopoiia*)

A függönyök szétnyíltával beléptek a dívántanács-tagok: elől a nagyvezér, egy magas, száraz ember, szüntelen előregöbült nyakkal; feje untalan mozog, szemei jobbra-balra járnak, mintha mindig vizsgálna, fürkészne valamit. Barna, szennyes színű arcán csodálatos lélekhíven van kifejezve az örök elégtelenség, minden tekintete gúny, harag, betegessé vált epéskedés, ha szól. Fekete fogait összeszorítja, azokon keresztül szűri a hangot, s ilyenkor arca egy pillanatra sincs nyugalomban, szemöldeit majd úgy levonja, hogy szemeit eltakarják, majd felrántja, hogy homloka ezer ráncá reped, s szemfehére látszik; szájszegletei vonaglanak, álla reszket ritkás, soha nem fésült szakállával, mosolygani csak akkor szokott, midőn azt, akihez beszél, remegni látja, s ruhája olyan kuszáltan áll rajta, hogy dacára a ráhalmozott fénynek, úgy néz ki, mintha mindig szennyes és törődött volna. (Török világ Magyarországon, II/84–85)

Ekphraszisz

Műalkotások leírása, pl. az Íliászban Akhilleusz pajzsa. Jókai leírásai sokszor olyanok, mintha festmények, szobrok leírásai volnának. Ilyen pl. az Erdély aranykora elején a Dráva menti táj leírása, utána pedig a vadászat résztvevőinek leírása (vö. Szajbély 129).

Szabadosság (latin: *licentia*)

A közönség szembesítése egy kellemetlen ténnyel, vállalva annak kockázatát, hogy rossznéven veszi. Gyakori fordulata: *nem hallgathatok tovább, beszéljünk végre nyíltan*.

Teleki megcsóválta fejét nagy lassan.

– *Keserű dolgokat kell kegyelmeteknek mondanom, méltóságos uraim!*

Kénytelen vagyok benneteket fölébreszteni, egy kedves álomból egy igen szigorú valóra. Európának a legkisebb gondja a világon az, hogy mi élünk; nekünk csak akkor vannak szövetségeseink, midőn áldozatunkra van szükség; ha mi kérünk, akkor nem ismer bennünket senki... (Török világ Magyarországon I/181–182, jó példa arra, hogy Teleki összetett jellem, itt jó oldalát mutatja. Nem igaz, hogy Jókai szereplői egysíkúak.)

Szóalakzatok

Felsorolás (latin: *enumeratio*), az alábbi példa humorán ma is nevetnek a diákok:

„A bájos szalmaözvegy sajátságos mulatsággal volt elfoglalva; budoárja valódi állatsereglet volt. Ott volt egy szürke papagáj, vörös kormánytollakkal; egy rózsaszínű kakadu, piros bóbitával; egy búzavirág színű kanárimadár; egy pitypalatty, egy fehér gerlice pár; azután az emlősök osztályából: egy házi

menyét, egy csapat fehér egér, egy pár tengerimalac, egy fekete, egy szürke meg egy vörös mókus, egy bolognai selyemszórú öleb, egy tüskés süllő meg egy kapucinusmajom, azután egy ezüstkígyó meg egy geometra teknősbéka meg egy levelibéka és nagyszámú aranyhalak.

A delnő egész paradicsommal vette körül magát, miként hajdan Éva anyánk a bűneset előtt. Azokat az állatjait tanítá és etette. A szürke papagáj kapott tejeskávét, a kakadu gyümölcsöt, a kanári hámozott zabot, a pitypalatty búzát, a gerlice tejben főtt kendermagot, a fülemile hangyatojást, reszelt sárgarépával s vagdalt kemény tojással, a menyét mogyorót, a egérekék főtt tengerit, a szürke mókus gesztenyét, a vörös mókus almát, a majom evett mindenből, amit a többieknek adtak, az öleb válogató volt, fitymált mindent, a süllő pedig tejet ivott, s a kígyóval és teknőccel vitatkozott kedvenc étele fölött; a levelibékának legyeket kellett hordani: az ezzel élt.

A papagáj tanult emberi szavakat mondani, a fűrj énekelni, a menyét fonni, a kis kutya szolgálni, a mókus játszani, a süllő és a teknős viaskodni, a béka időt jósolni, a majom tudott mindent” (Sátory Katinka kedvteléséről van szó; Jókai: És mégis mozog a föld, I., 158).

Előisméltés (görög: *anaphora*)

„Én gyűlölöm a hazámat!”

Lehet-e ennél súlyosabb, végtelenebb, iszonytatóbb mondás?

Lehet-e mondásnak megfelelő érzés?

Lehet-e tett, melyben ez érzés megtestesülhet?

Ismer a történelem óriási alakokat, kik e szót kimondták. De azok mind özszeroskadtak alatta. (*A kőszívű ember fiai* II/165)

Őfelsége katonás rendhez van szokva, s belátja, hogy ennek meg kell történni.

Legelőször is rendelkezésre bocsátja magát a fő udvari borbélynak, *ki* állát simára megborotválja; azután jön a fő udvari fodrász, *ki* őfelsége gesztenyeszínbe játszó szőke hajzatát rendbe szedi, és bajuszának magyaros jellemét fenntartja. Következik a fő udvari szabó, *ki* őfelsége számára elhozta a bíborszínű új fejedelmi egyenruhát, melyet őfelsége a mai ünnepélyen viselendő lesz. (*A jövő század regénye* I/19; Habsburg Árpád öltöztetéséről van szó, némi iróniával. Jó bizonyíték arra is, hogy nemcsak a népi mellékalakok ábrázolása ironikus-humoros.)

Utóisméltés (görög: *epiphora*)

„Elsompolyog a ház előtt, melyben olyan nagy úr volt egykor; hol fényes estélyeket adott; melynek kapuja, redőnyei most be vannak csukva; ott nagyanyja lakik; *milyen pusztaság ez!*”

Végigmegy a kávéházak előtt, miközben a tűzvéru fiatalság egykor lelkesítő szónoklataira hallgatott. Új nemzedék tölti azokat most be, mely a főuraknak bókol. *Milyen pusztaság ez!*

Megkerüli a fényes színházat, mely diadalainak tanúja volt egykor, s melynek oldalán még most is ott sárgul egy régi magyar színlap rongyos töredéke, eltakarva új falragaszoktól. *Milyen pusztaság ez!*

Végigtámolyog a Duna-parton, s átbámul Budára; hol egykor őt fogadta a legfelsőbb úr valamennyi urak között. *Milyen pusztaság az!*

S ebben a pusztaságban ő egyedül bolyong: az „*egyedül idegen*”: a magyar író, a magyar művész.” (Jókai: *És mégis mozog a föld*, II., 211; Jenőy Kálmán elhagyatottságáról van szó; Jenőy sorsa emlékeztet Csokonai, Kisfaludy Károly és Katona József sorsára, az írók küzdelmeire a reformkor elején.)

Oximoron, a görög *oximóron* jelentése 'nagy ostobaság'.

Az ellentét alfaja, meglepő ellentét, a logikának ellentmondó kifejezés (német terminus kifejező: *Antilogik*): Úgy áldotta a sorsot, mikor ebből az *áhitatos farkasveremből* kiszabadulhatott (Jókai: *A lócsei fehér asszony*, II/41). Korponayné letelepedett a pamlagra, s a kis kapucinusmajommal enyelgett, aki odakuporodott melléje, s bújósdit játszott a karját körüldudorló csipkefodrok között, el-eldugva azok közé *ocsmánykedves* pofácskáját, a kancellár ezalatt kihúzott fiókjában keresgetett valamit (uo. II/135). Ez az ember egy *szükséges semmi* (*A lélekidomár*, II/31). A magyar tiszturak mind magukkal hordják a menyasszonyaikat – mondá *viperaédességgel*. (*A mi lengyelünk I*, 111)

Paradoxon

Az ellentét alfaja, látszólagos ellentét: *Szegény gazdagok*, Jókai regényének címe, a *szegény* lelki értelmű, tulajdonképpen szerencsétlen, sajnálatra méltó. „Egy nő, akinek *férfi*híre betöltötte már egész Európát” – az orosz nihilista vezérről, Sasza asszonyról írja Jókai (*A jövő század regénye*, II., 106)

– Látod, bajtárs – mondá visszatértükben Bíróczy Kálmánnak –, ez az élet filozófiája. A hithűség és buzgalom ilyen vedlett vakolatú házba vezet, a nagyurak gráciája pedig olyan palotába, amilyenbe visszamegyünk: „*flecti, non frangi*” (hajolni, nem törni), ez a jelszó a jó nemesi címerre. Te már megtaláltad a „*gradus ad Parnassum*”-ot. Ott ugyan nincs Parnassus, de van más. *Szépen lépegetsz fölfelé és – hátrafelé. Ahányat fölfelé, annyit hátrafelé.* Hanem okosan teszed. „*Sic itur ad astra.*” (Így haladunk a csillagokig.) Lesz belőled nagy úr, méltóságos úr; grófnő férje, istennő férje; boldogságos szűz malasztja száll rád, égből és földről. Ha olyan szép fiú volnék, mint te, én is úgy tennék, mint te.” (Jókai: *És mégis mozog a föld*, I., 230, a *hátrafelé* erkölcsi értelemben van, így feloldódik az ellentét. Egyébként a paradoxont az ún. szétválasztással vagy disszociációval kell értelmezni, szét kell választani a jelentéseket, vö. az argumentációban alkalmazott disszociációs érveléssel.)

Reddició (latin *redditio* 'visszaadás')

Keretes ismétlés; verspéldákat szoktunk rá adni, Jókai prózában is alkalmazta:

Ha tőlem kérdenéd, hová vigy, azt mondanám, *vigy el engem* valahová csendes, félreeső völgybe, melyet magas hegyek zárnak el körös-körül. Építs nekem ott egy kis házikót forrás partja mellett, kis kertet a házikó előtt. – Engedj engem a cédrusfák lombjai alatt andalogni, hol nem hallik egyéb hang, mint a vadgalamb bűgása, engedj engem a csergő patak partján virágokat szedni, őzikéket lesni, engedj engem ott élni, ott meghalni; élni a te karjaid közt, meghalni virágos mezőben, csergő patak partján. Ha tőlem kérdenéd, én azt mondanám: *vigy engem oda.* (*A fehér rózsza*, 133)

Fokozás (görög: *klimax*)

A legrútább, a legfeketébb, koromsötét éjjel (*A kőszívű ember fiai* I/182).

Itt teremti magában a jövőt, alkot vég nélküli terveket, álmodik *csatákról, ittás szerelemről, hatalomról, mely minden embererőn túlnő, új országokról, miknek királynéja ő, új csillagokról, miknek napja ő* (*Erdély aranykora* 256).

Fokozás lefelé (görög: *antiklimax*)

„Most ne vess, most örülj, most öleld meg ellenségeidet, hallgass el!” – *nevetni, örülni, ölelkezni, elcsendesülni* (*A kőszívű ember fiai* I/16).

Összefoglaló fokozás

Nem jutott most Manassénak saját sorsa eszébe. Minden gondolata ott járt, hogy így kell-e hát ennek lenni. És így kelle ennek folyni örök időkig; hogy *ész, tudomány, bátorság, hűség, hazaszeretet, áldozatkészség és minden erő*, ami a szívben és agyban teremteni, alkotni hívatott, untalan arra egyesüljön, hogy az emberirtó gépeket halmozza egymással szembe, s pusztítsa vele az istenség legszebb alkotását? (*Egy az isten* II/230)

Tükörszerkezet

Keresztszerkezetnek is szokták nevezni, azaz *kriának* (*chria, chreia*). A kria azonban eredetileg egy nyelvtani struktúra megfordítása: „*mint lángot a lélek, test a nyugalmat*” (József Attila: *Óda*).

A vég kezdete s a kezdetnek vége (*Politikai divatok* I/146, fejezetcím)

Ha szerettetik, gyűlöl; ha gyűlöltetik, szeret... (*Erdély aranykora* 100).

Tagmondat-egyenlőség (görög: *iszokólon*)

Az alábbi idézetek a hármas tagmondat-egyenlőségre példák (*trikólon*). Nagyban hozzájárulnak a Jókai-szövegek ritmikusságához.

Ami az állatszeliidítő a fenevadak ketrecében, ami a hindu kígyóbűvölő a csúszómaszóik között, ami a lóidomár a fék nem szokta szilaj ménnek szemben: – az a „lélekidomár” a lelkes állatok világában. (*A lélekidomár* első mondatai)

A magyar udvari estélyeken az is az egzotikus élvezetek közé tartozik: egymásnak a mentekötőjét, kalapforgóját megbámulni. Némelyik tízezreket ér forintokban; *némelyiknek története is van, amely Zsigmond királynál kezdődik; némelyiknek meg olyan története van, ami a zálogházban végződik* (A lélekidomár I/9).

A legtökéletesebb gentleman az országban. *A fekete frakkban veszedelme a hölgyeknek, a veres frakkban veszedelme a rókáknak; – a nemzeti viseletben pedig közszeretet tárgya* (A lélekidomár, I/8).

Kombináció

Az alábbi részletben összekapcsolódnak az előismétlések, azaz anaphorák (a negyedik némi változtatással, az ötödik ismétlés már nem anaphora, hanem egyszerű ismétlés). Arányosan tagolják a szöveget: mindegyik bekezdés nagyjából egyenlő hosszúságú mondat, ez a tagmondat-egyenlőség (iszokólon) alakzata. Az öt bekezdésből a középső kissé hosszabb a többinél, az érvelésben ezt piramidális szerkesztésnek nevezik, itt is hasonlóval van dolgunk. Mindegyik egység elején egy teljes metafora van, a metaforát kibontja, továbbszövi a „költő” (továbbszótt metaforákkal van dolgunk, megszemélyesítésekkel kombinálva). A metaforák egy nagy fokozásban követik egymást: *lélek*→*szövetség*→*szellemtábor*. Ez a fokozás párhuzamban áll a *szellő*→*szél*→*vihar* fokozással. A fokozás egy költői kérdéssel fejeződik be. Nagyon sok ilyen stílusbravúr olvasható Jókai műveiben, ezek teszik prózáját zeneivé, költőivé.

A szél táncol a hómező felett. [...]

Talán a meleg nyárszaki szellő a szerető szívek ábrándos lelke, mely most is szeret még virágok illatában bujálkodni, gondatlan ifjú lánykák csipkekendőit meglebbenteni, fehér keblek havát egy elszabadult hajszállal csiklandani.

Talán a forró délővi szél azoknak a lelke, kik kielégítetlen hagyták el a világot, vágyakkal, miket az élet nem töltött be, s most visszatérnek a hó szomjtot, mit magukkal vittek, s felisszák a föld teremtő nedveit.

Talán a hideg északi szél a büszke nagyuraknak lelke, akik bosszankodnak azért, hogy a jobbágy nem süvegel, midőn poraikat megtapodja, s zárt vetnek földekre, vizekre, amik nem nekik adóznak többé, és letépi a fák gyümölcseiből a dézsmát, amit nem nekik hordanak többé.

S tán az a szél, mely üdítő esővel áztatja a földet, nem más, mint azoknak a magas szellemeknek szent szövetsége, akiknek csak egy gondolatjuk volt életükben: a népek boldogítása, s e gondolat még most is híven kíséri őket, s visszaidézi hazájuk határaihoz.

És mikor a rettenetes vihar nekizendül, az erdőirtó, s tengerkavaró fergeteg, a láthatatlan lények legérezhetőbbike, az *talán* egy egész szellemtábor, mely engesztelen maradt gyűlöletét a föld lakóival megéreztetni indul?! (Magnéta és más elbeszélések 118).

Összefoglaló elemzés

Jókai Mór: *A lőcsei fehér asszony*, I/7.

Azért festik a képét az ajtóra, a falakra, abban a helyzetben, aminőben az árulást elkövette; azért nem engedik elmúlni, csendesen meghalni, mint más kiszenvedettet, akinek a rádobott hanttal bocsánatot is ad a világ; azért kényszerítik fényes nappal kísértetképpen megjelenni, példának odaállni; csábtekinetével századokon át rossz hírért hirdetni, ahol a gyermekek egymásnak mutogatják; „Nézd: ez volt a fehér asszony, aki a hazát elárulta.”

...A neve: „*Korponayné Ghéczy Juliánna.*”

És ugyanez a Ghéczy Juliánna később, mint önfeláldozó vértanúja a nemzeti szabadság ügyének, tűnik le a láthatáron.

Jön, mint egy üstökös, s leszáll, mint egy csillag.

Hol a megoldás az ég-pokol különbségű ellentmondás között egy nő jellemében, két lelke volt-e ez asszonynak?

Minő indulatok, minő szenvedélyek vezethették a kezdettől a végezetig?

Ha csupa gyöngédségből állt volna a jelleme, akkor könnyű volna a csomót megoldani: szeszély, csapodár vágó, könnyelműség elég magyarázat egy asszonyi kalandorélethez; de mi indokolja az átmenetet a gyöngeségből a törhetetlen erőbe, midőn nem egy hosszú élet, hanem csak rövid néhány év esik közbe.

Hogyan lehet az, hogy egy nő, aki egyszer egy csókért odadob egy országot, másszor megint azért az országért odadobja saját ifjú szép fejét?

Az eszmék átalakultak, a korszellem, az új ivadék fogalmai megváltoztak azóta. Ami valamikor bűn volt, az most erény; ami szégyen volt, az most dicsőség. Az a nagy láng, ami egykor hevített, most már hamu. Óriások, kik melleiket egymásnak vetve dulakodtak, országokat taposva, most békén gereblyéztetik egymás mellett a feldúlt földet, s répát ültetnek a diadalok vérmezejébe. Az újkor vezérszemléi nem kérnek mentséget a jelenkortől, nem bocsánatot a múlttól.

A múltnak árnyait csak a költőnek van joga felidézni: mit tettek, mért tették?

A lőcsei fehér asszony majd megfelel arra.

Egy oldalt idéztünk *A lőcsei fehér asszony* című regény elejéről. Ez a rövid részlet minden bizonnyal azt a célt szolgálja, hogy felkeltse az olvasó érdeklődését Ghéczy Juliánna jelleme és sorsa iránt. Előzménye egy élvezetes leírás a fehér asszony három képéről (*ekphraszisz*), erre utal az első mondat.

Ez a részlet azért is fontos, mert rávilágít Jókai művészetére: prózája tele van ugyanis alakzatokkal. Úgy is mondhatnánk, hogy Jókai a stílusesszók egész arzenálját mozgatta meg az érdeklődés felkeltése végett.

Az első bekezdést három előismétlés (*anaphora*) szervezi (*azért ... azért ... azért*). Az előismétléshez kapcsolódó tagmondatok hossza növekszik, így hozva létre a ritmust és a lendületet (ez a Cicero-féle növekvő tagok elve).

Ugyanakkor egy erőteljes ellentét kelti fel érdeklődésünket: áruló vagy vértanú? A hasonlatok (gondolatalakzatok) is ezt az ellentétet szemléltetik, de fordított sorrendben: „*Jön, mint egy üstökös, s leszáll, mint egy csillag.*” A két hasonlat szótagszáma egyenlő, ez is alakzat: tagmondat-egyenlőség (*iszokólon*).

Ezután három költői kérdés következik, melyekre a választ még nem tudhatjuk, hiszen nem ismerjük a történetet. A kérdésekbe bele vannak ismét szöve az ellentétek: *ég és pokol, kezdet és vég*.

A három kérdés utáni bekezdés ellentétre épül: gyöngeség és törhetetlen erő jellemezte a rejtélyes nőt, s nem hosszú élet, hanem néhány rövid év jutott sorsául. A gyöngeséget pedig egy fokozás jellemzi: *szeszély, csapodár vágy, könnyelműség*. Ez is tulajdonképpen költői kérdés (*mi indokolja*), csak nincs kitéve a kérdőjel.

Az ötödik költői kérdés később következik. Érdekességét az adja, hogy tükörszerkezet (kiazmusnak vagy keresztszerkezetnek is szokták nevezni az efféléket) van benne elbújtatva: „*egy csókért odadob egy országot, ... az országért odadobja saját ifjú fejét.*”

A kérdések utáni hosszabb bekezdés is alakzat, mégpedig a hozzáillesztés (*subnexio*) alakzata; egy magyarázat: másképp ítélték régen az emberek, és másképp ítélnék most. Megváltozott a korszellem, nem élünk hősi korban. Megcsillan a Jókaira oly jellemző irónia: répát ültetnek a hajdani hősök a véráztatta földbe. Kicsinyesség? Igen. Ellentétek jellemzik ezt a részletet is: bűn és erény, óriások és jelentéktelenek. Az utolsó mondat zeugma, mégpedig prozeugma (elől van a híd-elem): *Az újkor vezérszellemi nem kérnek mentséget a jelenkortől, nem bocsánatot a múlttól.*

A részletet egy költői kérdés zárja le, mely az előző bekezdéshez kapcsolódik: a politikusok nem keresik az okokat. A költő dolga a magyarázat felidézése: *mit tettek, mért tették?* Feltűnhet, hogy az író a *mért* alakot írja (*szünkopé*) a *miért* helyett. Ennek is oka van: így lesznek egyenlők, ritmikusak a tagmondatok (*iszokólon*).

A lezárás az *A lőcsei fehér asszony majd megfelel arra*, mármint a kérdésekre. Ez az előkészítés gondolatalakzata (*praeparatio*): egy lényeges tartalmi elem előre vétele, felkészíti az olvasót a későbbi kifejtésre.

Jókai prózája költői, számos részletét úgy kell olvasni, mint a verset. Segít az ember természetes ösztöne, de tulajdonképpen stilisztikai műveltség is szükségeltetik. Igaza van Babitsnak: „aki stilisztikát sohasem tanult, az élet legszebb élvezeteinek egyikétől örökre meg van fosztva, mint a süket a zenétől” (*Irodalmi nevelés*). Ha így olvassuk tájleírásait, történelmi kitéréseit, elmélkedéseit, nagy gyönyörűségünk lesz bennük.

A stilisztikai kutatások fellendültek az utóbbi évtizedekben hazánkban is. A kutatók általában 20. századi művészekkel foglalkoznak, különösképpen Krúdy prózája került előtérbe, és Krúdy stílusának fő jellemzője, a különleges, továbbszótt meta-

fora; sokat foglalkoztak József Attila komplex képeivel is. Azt hiszem, igazam van, amikor azt állítom, hogy például Krúdyt a különleges metaforák jellemzik, Jókait inkább a különleges és bravúrosan kezelt alakzatok.

Sokan leírták már, hogy Jókai a nagy mesélő, a mese, sőt a mítoszteremtés jellemzi. Ha ezen a nyomon haladunk tovább, azt is megállapíthatjuk, hogy a mesét/mítoszt az elsődleges szóbeliség jellemzi (l. fentebb a Walter Ong elméletéről mondottakat), többek között a halmazó mellérendelés (l. fentebb Zolnai megállapítását), s ehhez a nyelvezethez illik a sok alakzat: kérdések, felkiáltások, elő- és utóismétlések, halmazások, fokozások, tagmondat-egyenlőségek stb. Mindenekfelett a ritmus szervező ereje is, ezt fejtegeti meggyőzően Walter Ong a homéroszi eposzok kapcsán könyve elején (Milman Parry elméletéből indul ki, miszerint a homéroszi eposzokat a ritmus, a forma hozta létre, vagyis a szavak megválasztása a hexameter ritmusától függött). Abban pedig egészen biztos vagyok, hogy retorikai műveltsége segítette Jókait az alakzatok bravúros használatában. Ong is kapcsolatot teremt az elsődleges szóbeliség és a retorika között: „A szóbeli formuláris gondolkodás és kifejezőmód mélyen gyökerezik tudatunkban és tudatalattinkban egyaránt, és nem veszti érvényét egy pillanat alatt akkor sem, ha korábbi felhasználója tollat vesz kezébe. [...] A gondolkodás és önkifejezés szóbeliségre jellemző beidegződései, így a formulaszerű elemek bőséges használata, melyeket nagyrészt a hagyományos, klasszikus retorikai képzés tartott életben,” nem vesztek ki később sem (Ong: *Szóbeliség és írásbeliség*. Gondolat 2010, 30). Hasonló következtésre jut Szajbély Mihály is, de egy másik szerzőt idézve: az egyszerű formákat nem létrehozták, hanem létrejöttek, s így születtek meg Jókai „költészetében” (Szajbély i. m. 103, Jolles, André: *Einfache Formen, Legende, Sage, Mythe, Rätsel, Spruch, Kasus, Memorabile, Märchen, Witz*. Tübingen, Niemeyer, 1982). A retorikák alakzatállománya nem sablongyűjtemény, hanem az elsődleges szóbeliség megőrzése! (Alapos alakzatgyűjtemény olvasható *Klasszikus magyar retorika* című könyvemben, Holnap Kiadó 2013, valamint a *Retorikai lexikonban*, Kalligram, 2010.)

Müller Péter új könyvében olvashatunk egy érdekes megállapítást a legszebb férfiszerepről: „És most jön a legszebb férfiszerep, legalábbis számomra, a *Mágus*. Vagyis a pap, a tanító, a művész, a költő, író, festő és bölcs. Az emberi lélek hiteles mestere. Nem jut szóhoz ma már. Főleg, ha igazi. A falanszterben Platón a sarokban térdepel, büntetésből. Föl se tudnám sorolni a régi és mai magyar „mestereket”, akiket vagy semmibe vesznek, vagy nem ismerik őket egyáltalán.” (Egyébként Müller Péter, a hajdani dramaturg, ebben a fejezetben *Az ember tragédiája* falanszter jelenetéről elmélkedik, ajánlom magyarórákra. Müller Péter: *Férfiélet, női sors*, Rivaldafény Kiadó, Bp., 2013, 239–240.)

Ilyen mágus lett Jókai? Mert mágus, kétségkívül, akit irodalmáraink kritizáltak, magyaráztak – Gyulai Páltól kezdve a mai tantervírókig és tanácsadóikig. Jókai maga az élet, nem lehet skatulyákba gyömöszölni, élvezni kell, úgy, ahogy van.

A jövő század regénye I. kötetében saját sorsát is előre vetíti (104. old., 1952-ben járunk): „...Az a tündéri kert azon a tájon lehet, ahol hajdan egy magyar költő háza

állott, akinek munkáit akkor sokan olvasták. A kis ház köveivel rég árkot temettek már, s a költő munkáit csak az új kor Toldy Ference ismeri még; az egész, ami megmaradt belőle a jövő század számára, tán csak az a három ezüstlevelű hárs, miket saját kezével ültetett; azokat nem fogja kivágni senki, mert virágaik gyógyillata megvédi őket, s a hajdani gazda neve a kéregbe vésve tovább él...” – Jókai egyben tévedett: a mai kornak nincsen Toldy Ference, nincsen irodalomtörténet-írás. Az új akadémiai irodalomtörténetben fragmentumok vannak: Jókairól szabadságharcos novellái és akadémiai székfoglalója kapcsán írnak, mintha regényei nem is léteznének. Az *Akadémiai kézikönyvek* sorozatban közzétett *Magyar irodalom* című kötetben (főszerk. Gintli Tibor, Akadémiai, 2010) három Jókai-mű – igaz, nagyon szép – elemzése szerepel: *Egy magyar nábob*, *A jövő század regénye*, *Sárga rózsza*. Ennyi volna Jókai életműve? Erről tájékoztatják a mai olvasóközönseget? Ezt fogja követni a közoktatás? (Egyébként ebben az „átfogó” tájékoztatásban Móra neve nem szerepel, Gárdonyi csak mellékes említésként három helyen.) Meg mernének tenni ilyet az angolok Shakespeare-rel?

„Jókai egész pályáján nélkülözi a tárgyilagos bírálatot” – írja Mikszáth (*Jókai Mór élete és kora* II/146). Nagy igazságot ír le a következő sorokban: „Mikor végre kész a mű gerince, akkor leül írónk, és a bűbajos tolla alatt születik meg a voltaképpeni regény, szaporodnak az alakok, és támadnak gyönyörűbbnél gyönyörűbb epizódok. Úgy viszi őt a saját fantáziája, ahogy aztán az ő írása minket, olvasókat ragad ellenállhatatlanul ungon-berken keresztül az ő eszményített világába, nem is gondolkozunk már, csak követjük elkábulva, megmámorosodva költészetének illatától, nyelvének zengésétől és humorának édességétől, még az is, aki nem mulatni akart, hanem bírálni, még a kritikus is elfelejti célját, lecsapja hibákat kijegyző ceruzáját, s rohan-rohan a tündéries pompába öltözött betűerdőkön át mosolyogva, könnyezve, ahogy a nagy költő akarja, s felkiált a végén, mint Erdélyi János: Jókait nem kell bírálni, Jókait élvezni kell” (*Jókai Mór élete és kora* II/56).

És ami művészeténél is fontosabb: ő „tartotta írásaival millió és millió emberben a honszerelmet, midőn azt mindenfelől oltogatták, élénk tárta az ország múltját lángoló lelkesedéssel, főséges ihletével kirajzolta jövőjét, neki élt, neki dolgozott szíve vérével, minden porcikájával s kivíván a maga számára a világ csodálatát, annak a palástjával betakarta hazáját” (*Jókai Mór élete és kora* II/185). Mindez elől el kell zárni a mai ifjúságot? (Emlékeztetőül ide írom: Jókait ki lehet hagyni az érettségi tételsorból.)

Szerettem volna itt lezárni Jókairól szóló tanulmányomat, de ekkor kezembe került a Mohácsy-féle (úgy tudom, a leginkább használt) tankönyv Jókairól szóló summázata. Ez a summázat annyira felháborító, igazságtalan, hamis, hogy nem lehet szó nélkül hagyni.

IRODALOM

- Adamik Tamás (főszerk.) (2010): *Retorikai lexikon*. Kalligram, Pozsony.
- Adamik Tamás és Gonda Attila (2009): Quintilianus a testbeszédről. In: A. Jászó Anna (szerk.) *A testbeszéd és a szónoklat*. Trezor, Budapest. 31-42.
- Barthes, Roland (1997): A régi retorika. In: *Az irodalom elméletei III*. Jelenkor, Pécs (eredetileg: 1970).
- Bolonyai Gábor (2001): *Antik szónoki gyakorlatok*. Typotex, Budapest.
- Fried István (2003): *Öreg Jókai, nem vén Jókai*. Ister Szolgáltató, Kereskedelmi és Kiadó Kft., Budapest.
- Fried István (2005): Jókai és a világirodalom. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán szerk. „Mester Jókai”. *A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*. Ráció, Budapest.
- Jókai Mór (1998): Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Fábri Anna. Új Mandátum, Budapest.
- Golden, L. James, Berquist, F. Goodwin és Coleman, E. William (1983): *The rhetoric of western thought*. Kendall/Hunt, Dubuque (Iowa).
- Hansági Ágnes és Hermann Zoltán (szerk.) (2005): „Mester Jókai” *A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*. Ráció, Budapest.
- Mikszáth Kálmán (1997): *Jókai Mór élete és kora*. Unikornis, Budapest (eredetileg: 1907).
- Nagy Miklós (1975): *Jókai Mór. Arcok és vallomások*. Szépirodalmi, Budapest.
- Névy László (1894): *Jókai Mór. Ötvenéves írói jubileumára*. Petőfi-Társaság, Athenaeum, Budapest.
- Perelman, Chaïm (1982): *The realm of rhetoric*. Notre Dame (Indiana), University of Notre Dame Press, London (eredetileg: 1977).
- Szajbély Mihály (2010): *Jókai Mór*. Kalligram, Pozsony.
- Szilasi László (2000): A selyemgubó és a „bonczoló kés”. Pompeji Alapítvány, Osiris, Szeged–Budapest.
- Wardhaugh, Ronaid (1995): *Szociolingvisztika*. Osiris, Budapest.